

Nagy Levente a Pécsi Tudományegyetem Régészet Tanszékének tanszékvezető egyetemi docense, a Magyar Patrisztikai Társaság elnöke. Kutatási területei: római történelem, antik görög-római vallástörténet, ókeresztény egyháztörténet, patrisztikus irodalom, antik, római és késő antik – kora keresztény régészet, régészeti örökségvédelem.

E-mail: nagy.levente@pte.hu

ORCID: 0000-0003-4316-8236

Absztrakt: Tanulmányom öt témára tagolva mutatja be a lehetséges kapcsolódási pontokat a római császárkori Isis/Osiris- és Mithras-misztériumok titkos tanításaiban és szertartásaiban, amelyek négy forráscsoport együttes figyelembevételével vizsgálhatók: írott források (*auctorok*), feliratok, ábrázolások, valamint régészeti források (szentélyek szerkezete és leletanyaga). A tanulmány tárgyalja az egyes forráscsoportok értelmezési problémáit és a források vallástörténeti forrásértékével kapcsolatos szkeptikus kutatói véleményeket is. A vizsgálódás arra az eredményre jut, hogy két kultusz közötti hasonlóságok nem a véletlen művei, nem is feltétlenül a vizsgált *auctorok* fantáziájának termékei, hanem szándékosan kialakított kapcsolatrendszer létezett a misztériumvallások között, legalábbis azoknak a szentélyeknek a hívei és/vagy papjai között, amelyekkel a vizsgált írott és régészeti források kapcsolatba hozhatók.

Kulcsszavak: Isis misztériumai, Mithras misztériumai, beavatási szertartások, titkos tanítások, heno-teizmus

DOI: <https://doi.org/10.63872/YIZZ1205>

Kultuszok között

Lehetséges kapcsolódási pontok a római császárkori Isis- és Mithras-misztériumok titkos beavatási szertartásai között

Nagy Levente

Bevezetés

Apuleius *Aranyszámár* című regényének XI. könyvében a főszereplő Luciust egy Mithras nevű pap avatja be Isis misztériumaiba (XI. 22, ford. Révay József):

[Isis] *meghagyta együttal, mekkora költséggel kell gondoskodnom az istentiszteletről, és magát a főpapját, Mithrast jelölte ki a szent cselekmény elvégzésére, mert ő, mint mondotta, csillagzataink rejtelmes isteni közössége révén belső kapcsolatban van velem.*

John Gwyn Griffiths, a forráshely talán legalaposabb kommentátora és értelmezője több választ is adott az általa ismert és alaposan összegyűjtött korábbi szakirodalom alapján arra a kérdésre, hogy miért egy másik misztériumvallás istenének nevét viseli Isis papja, és miért nevezi őt Lucius atyjának,¹ ami Mithras misztériumaiban a legmagasabb beavatási fokozat neve. Mithras egyszerű személynévként értelmezhető itt, jöllehet bárki lehetett a római korban több kultusznak is a papja, de Mithras neve akár Mithras-Hermésre, a lélekvezetőre is utalhat,² tekintettel arra, hogy Mithras misztériumaiban fontos szerepet játszik Hermés/Mercurius mint a *corax* (Holló) beavatási fokozat védőbolygója. Lucius és Mithras csillagzatainak rejtelmes isteni közösségét (*stellarum consortio*) Griffiths úgy értelmezte, hogy Mithras és Lucius azonos hónapban születtek.³

2012-ben Panayotis Pachis hosszú tanulmányt szentelt Isis és Mithras misztériumai összehasonlításának, különös tekintettel a két kultuszban meglepően hasonló kontextusokban megjelenő kozmikus szimbólumokra,⁴ de tanulmánya néhány fontos megállapításon kívül (pl. a *sistrum* szimbolikája az Isis- és Mithras-papok titkos tanításaiban) részletes összehasonlításra nem vállalkozott. Ezért továbbra is aktuális a kérdés: véletlen egybeesések-e a legfontosabb írott és régészeti forrásokból megismerhető hasonlóságok és kapcsolódási pontok Isis/Osiris és Mithras orientalizáló (egyiptizáló, iranizáló) misztériumainak titkos beavatási szertartásaiban?⁵

Tanulmányom öt témára tagolva mutatja be a lehetséges kapcsolódási pontokat az Isis/Osiris és Mithras-misztériumok titkos tanításaiban és szertartásaiban, amelyek négy forráscsoport együttes figyelembevételével vizsgálhatók: írott források (*auctorok*), feliratok, ábrázolások, régészeti források (szentélyek szerkezete és leletanyaga), nem hallgatva el az egyes forráscsoportok értelmezési problémáit és a források vallástörténeti forrásértékével kapcsolatos szkeptikus kutatói véleményeket sem. Az öt vizsgált téma szempontjából legrelevánsabb szakirodalom szerzőinek többsége megfelelő forrásértékű forrásoknak tartja Plutarchost, Apuleiust, Tertullianust, Porphyriost és Firmicus Maternust az

1. kép. Erös és Psyché ábrázolása a capuai mithraeumból. Forrás: ancientcapua.com

Isis- és Mithras-misztériumok titkos tanításainak összehasonlítása vonatkozásában, azzal a megszorítással, hogy a szerzők saját személyes preferenciáit és értelmezéseit figyelembe kell venni (akkor is, ha eredendően platonista filozófusok, szórakoztató vagy tanító céllal író szónokok, vagy keresztény hívők és apologéták).⁶ Ezeknek a saját, akár platonista, akár keresztény értelmezéseknek a „leválasztását” segíti elő a szerzők állításainak összehasonlítása a feliratokról, ábrázolásokról és régészeti kontextusokból származó adatokkal.

A férfi és női aspektus kettőssége, a bika és a Hold titkos összefüggései Mithras és Isis/Osiris misztériumaiban

A problémakört kiindulásképpen hét írott forrás segítségével mutatom be:

Isisre és Osirisre vonatkozó vizsgált szövegek	Mithrasra vonatkozó vizsgált szövegek
Ámbár a két istenség [Osiris és Isis] s mindkettőjük tisztelete összefügg, sőt egy és ugyanaz, mégis igen nagy különbség van a beavattatásban. (Apuleius: <i>Az aranyszámár</i> XI. 27, Révay József fordítása)	A perzsák és mágusok.... a tüzet két erőre osztják, természetét mindkét nemmel kapcsolatba hozzák, és a tűz lényegét férfi és női alakban egyaránt elképzelik. Mint nőt szörnyű kígyóval körületek, háromarcú lénynek ábrázolják.... Férfiként viszont mint marhatolvajt tisztelik, és tiszteletét a tűz erejével hozzák kapcsolatba, miként azt prófétájuk tudtunkra adta, mondván: „A marhatolvajlás beavatottja, a fenséges atya bajtársa”. Ezt Mithrasnak hívják, szertartásait pedig félreeső barlangokban tartják. (Firmicus Maternus: <i>A pogány vallások tévelygése</i> 5, Bollók János fordítása)
[Isis] homloka fölött, középtűt, körlep szórja ragyogó fényét, mint tükrör; vagy inkább, mint a Hold jelképe; jobbról-balról vonagló viperák barázdái fogták közre, búzakalászkok meredtek föléje. (Apuleius: <i>Az aranyszámár</i> XI. 3, Révay József fordítása)	A források és a folyók a vízi nimfáknak felelnek meg, de még inkább a lélek-nimfáknak, akiket a régiek a nekik sajátos névvel, illetve méheknek neveztek...Méhnek nevezték a Holdat is, aki a keletkezés fölött öröklik, hiszen egyébként is a Hold bika, a bika pedig a Hold kiemelt jegye (asztrológiai egzaltációja), a méhek pedig ökrökből születtek, az ökrörláló isten pedig az, aki titokban előmozdítja a keletkezést. (Porphyrios: <i>A nymphák barlangja az Odysseában</i> 18, Lautner Péter fordítása)
Az Apist pedig Osiris élő képmásának tartják, s azt hiszik, hogy akkor fogan, amikor a Holdból termékenyítő fény lövell ki, és eltalál egy felindult tehenet. (Plutarchos: <i>Isis és Osiris</i> 43, Wojtilla Ágnes fordítása)	Mithrasnak olyan székhelyt adtak, amely illik a napéjgyenlőségeknek. Ezért hordozza Arész törét a Kos jegyében és üli meg a Bikát. A Bika pedig Aphroditéé [a Vénusz asztrológiai háza a Bika csillagképben van]. Mivel Mithras a keletkezés világának létrehozója és ura, a napéjgyenlőség körén helyezkedik el. Jobb oldalán vannak az északi részek, bal oldalán a déliek. Ezekről délre helyezkedik el Cautes, mert meleg, északra pedig az északi szél hidege miatt a Cautopates. (Porphyrios: <i>A nymphák barlangja az Odysseában</i> 24, Lautner Péter fordítása)
Egyesek a mítoszt [Isis és Osiris mítoszá] holdfogyatkozásokra való célzásnak tartják; mert a Hold megfogyatkozik, amikor teliholdként szembe kerül a Nappal, és a Föld árnyékába esik, úgy, mint Osiris a koporsóba. (Plutarchos: <i>Isis és Osiris</i> 44, Wojtilla Ágnes fordítása)	

A hét vizsgált szövegben az a közös, hogy Isis/Osiris/Serapis és Mithras tisztelete, noha megfeleltethető a számos arculattal, aspektussal rendelkező, sokféle kultusszal tisztelhető egyetlen istent elfogadó henoteizmus koncepciójának a római császárkorban,⁷ a titkos szertartásokkal (Isis, Osiris és Serapis esetében nyilvános szertartásokkal is) tisztelt földi, égi világot és alvilágot uraló kozmikus isteni hatalmak férfi és női aspektusokkal, arculatokkal rendelkeztek.⁸ Látni fogjuk azt is, hogy ezek az aspektusok (Osiris, Isis, Apis, Hekaté mint Mithras női arculata, valamint a Mithras által megölt bika) mindkét misztériumvallásban titokzatos kapcsolatban állnak a Holddal.

Serapis eredetileg a Wsir-Hp (az Osirisszá váló összes halott Apis bika egyiptomi értelemben vett absztrakciója) volt, a memphisi teológia már a későkorban összekapcsolta Ptah és Isis kultuszát az Apis bika tiszteletén keresztül.⁹ Serapis átvette Isis férje, Osiris attribútumait, de Osiris központi helyzete a misztériumban is megmaradt.¹⁰ Osiris/Serapis és Isis kultuszában Osiris és Isis esszenciális egysége ellenére¹¹ ezek a férfi és női aspektusok látszólag jól szétválaszthatók a szertartásokban (Osirisnak és Isisnek eltérő időpontban voltak beavatásai), de John Gwyn Griffiths az *Aranyszamár* XI. 27-hez írt kommentárjában hangsúlyozta, hogy mind az Iseumokban, mind a Serapeumokban, ahol vannak erre vonatkozó feliratok, Osirisszel azonosuló beavatottakkal találkozunk.¹²

A pompeii Iseum titkos beavatásokkal összefüggésbe hozható *sacrarium*át Kr. u. 62 után nem professzionális festő, hanem minden bizonnyal egy (vagy több) beavatott hívő festette ki.¹³ A freskók vizuálisan is bemutatják az Isis- és Osiris-beavatások Plutarchos által leírt nyilvános tanításai mellett a kultusz titkos tanításait is: a trónon ülő Isis és Osiris mellett Bés, Apis bika, és az Osiris szarkofágját szállító szent bárka ábrázolása látható, amelyen sólyom ül, valamint egy *cista mystica* a pompeii *lararium*okra emlékeztető kígyóval.¹⁴ Ezek a képek azonban csak azt bizonyítják, hogy a beavatások és egyéb szertartások során szóba került a Plutarchosnak köszönhetően, görög formájában jól ismert Isis-Osiris mítosz, és foglalkozhattak a beavatás során Osiris és Isis, illetve a freskókon látható állatok tiszteletével, akiket a beavatottak akár színről színre imádhattak is (*Az aranyszamár* XI. 23).

John Gwyn Griffiths egyiptológusként a táblázatban vizsgált Plutarchos-szövegeket kommentálva joggal hangsúlyozta azt is, hogy noha Osirist egy IV. Ramses-kori himnusz a Holddal azonosítja és az egyiptomi szövegek gyakran említik Hórusz szeméit, mint Napot és Holdat, a holdfogyatkozás nem kapcsolódik az Osiris mítosz eredeti jelentéséhez, Manéthón (frg. 82, 83) és a hellénisztikus kori aretalógiák előtt egyetlen egyiptomi szöveg sem azonosítja az Apuleius által viperákkal (Griffiths szerint ureusz kígyókkal¹⁵) ábrázolt Isist a Holddal, az Apis bikát pedig a Holddal kizárólag római császárkori szerzők hozzák kapcsolatba.¹⁶

Mithras misztériumaiban az isten férfi-női aspektusának kettőssége jobbára Firmicus Maternus vizsgált szövegében fogható meg. Az 1881-ben felfedezett, 390-ben felszentelt sídóni mithraeumban talált, Firmicus Maternus leírásának megfeleltethető háromarcú Hekaté-ábrázolás¹⁷ alapján Mithras női aspektusa nem más, mint a háromarcú Hekaté, a háromfázisú Hold.¹⁸ A Firmicus Maternust kommentáló Robert Turcan szerint az Erinnyisökre emlékeztető, kígyókkal körütekert alvilági istennő, Hekaté leírása alvilágra utaló, „diabolikus” jellegű,¹⁹

Porphyrios leírásaiból valóban kiderül, hogy a Holdnak fontos szerepe van a lelkek keletkezésére, születésére és sorsára vonatkozó mithraikus kozmikus-túlvilági elképzelésekben.

Mithras férfi aspektusa, a Firmicus Maternus és Porphyrios szövegeiben marhatolvajnak nevezett isten bikát üldöző és bikaölő tevékenységének értelmezése az utóbbi évtizedek Mithras-kutatásában világossá vált,²⁰ mint ahogy a szakirodalomban időről időre felbukkanó kritikusan „iranizáló” hangok ellenére a kutatás többsége azt is elfogadta, hogy a római császárkorban, a Kr. u. 1. század utolsó negyedében egy ismeretlen helyen (talán Rómában?) egy asztrológiában járatos ismeretlen vallásalapító által kitalált misztériumvallás nem volt óperzsa-zoroasztrianus eredetű.²¹ A Hercules és Cacus mítoszából (Vergilius: *Aeneis* VIII. 200–267) jól ismert marhatolvajlás, a bikaölés és a mithraikus ábrázolások többsége nincs jelen az Avestában, a perzsa Mitra isten nem azonos a római misztériumok istenével.²²

Roger Beckettől származik a bikaölés és a *mithraeum*ok szakrális topográfiájának mindmáig legrészletesebb és legalaposabb értelmezése mindenekelőtt Porphyrios, egyéb írott források, feliratok és régészeti adatok alapján, amely felfedte a bikaölés valódi titkát: a bikaölés holdfogyatkozás, ahol Mithras a Nap, a Bika a Hold.²³ A bikaölő aktus célja a lelkek Földre érkezésének és a halál utáni távozásának biztosítása a Rák és a Bak csillagképeken keresztül (Cautes, Cautopatés), egyúttal a Tejút, a csillagos ég, mint túlvilág, a lelkek égi otthonának megteremtése, amelynek semmi köze nincs a lelkek keresztény értelemben vett megváltásához.²⁴

Összefoglalásképpen megállapítható, hogy az itt vizsgált szövegek és egyéb írott-régészeti források alapján mind Isis/Osiris, mind Mithras misztériumaiban titkos tanításaiban jelen lehetett a henoteizmus, a világmindenséget irányító, férfi és női aspektussal rendelkező kozmikus istenség gondolata. A kígyókkal körütekert Isis és Hekaté, a Hermés-Mithras által ellopott, illetve Sol Invictus Mithras által megölt bika, valamint az Apis bika misztikus kapcsolatba hozható a lelkek testbe születését elősegítő Holddal.

A *sistrum* szimbolikája Isis és Mithras misztériumaiban

Plutarchos *Isis és Osiris* című művében két rejtélyes megjegyzés olvasható a Sóthis csillaggal, a Nílus áradásával és az egyiptomi újjévvel összefüggésbe hozható *sistrum*ról, valamint a Sóthis csillaggal összefüggésbe hozható Holdról és az Oroszlán csillagképről (Plutarchos: *Isis és Osiris* 63 és 38, ford. Wojtilla Ágnes):

A sistrum felül kerekded formájú és az íve 4 pálcikát tartalmaz, amelyek rázódnak. A világ teremtett és újra elpusztuló részét ugyanis a Hold szférája veszi körül és ebben a 4 alkotóelem, a tűz, a föld, víz és a levegő révén minden mozog és változik

*A csillagok közül a Siriusról úgy vélik, hogy az Isisé, mert a vizet hozza [= az áradást], az Oroszlán [csillagképet] is tisztelik és a templomok ajtóit oroszlánpofákkal díszítik, mert a Nílus akkor árad, amikor „a Nap először közeledik az Oroszlánhoz” (Aratos: *Phain.* 151).*

A *sistrum* szimbolikája Isis kultuszában nem igényel magyarázatot. John Gwyn Griffiths mindkét Plutarchos-helyhez fűzött kommentárjában megjegyzi, hogy a *sistrum* leírása helyes (bár négy elem szimbolikája a *sistrum* pálcikáiban a görög filozofikus értelmezésre jellemző sematizmus), az egyiptomi oroszlánkultuszok és a templombejáratok apotropaius funkciójú oroszlánszobrai azonban nem hozhatók összefüggésbe a nyári Oroszlán csillagképpel.²⁵

Plutarchos tévedését a Mithras-misztériumok szimbolikája segítségével próbálhatjuk meg jobban megérteni. Panayotis Pachis hívta fel a figyelmet arra, hogy Ostiában a Felicissimus *mithraeum* mozaikpadlóján (Kr. u. 3. század második fele) a *sistrum* a negyedik, Leo beavatási fokozat jelképeként jelenik meg.²⁶ Az Oroszlán csillagkép a legerzsebb nyár idején a Nap asztrológiai háza a júliusi Nílus-áradást követően, és ehhez az időszakhoz kapcsolódik a bikaölés is, amely a kozmosz működése szempontjából kulcsfontosságú volt a Mithras-misztériumokban.²⁷ A bikaölés időszakát (amikor a Nap az Oroszlánban volt) Porphyrios is az egyiptomi újév kezdetével hozza összefüggésbe, talán nem véletlenül (Porphyrios: *A nymphák barlangja az Odysseában* 24, ford. Lautner Péter):

Náluk [az egyiptomiaknál] a Sóthis felkelése mutatja az év Kezdetét [Nílus áradása], ami egyúttal a rendezett mindenség kialakulásának a kezdete is.

Lehetséges, hogy Isis/Osiris és Mithras misztériumaiban a Sóthis első felkelése és a Nílus *sistrum*-ábrázolással jelképezett áradása, majd ezután a Nap és a Sóthis Oroszlán csillagképbe lépése jelentette meg a szárazsággal és a káosszal szembeállítható termékenységet és harmóniát, a föld kreatív erejének uralkodó időszakát,²⁸ vagyis az Oroszlán csillagképre vonatkozó titkos tanítások Isis és Osiris misztériumaiban is helyet kaptak. Plutarchos információja a Nap, a Sirius és az Oroszlán összefüggéseiről a római császárkori Isis-kultusszal kapcsolatban tehát talán mégsem volt tévedés.

A kozmoszban jelenlévő vizek és nedvesség szimbolikája Isis és Mithras szertartásaiban

Tertullianus *A Keresztiségről*-című művét a keresztiség szentségét megtagadó káinita eretnekek ellen írta,²⁹ ebből a műből a tanulmány témája szempontjából a keresztiség szentségének pogány „utánpótlásait” bemutató szövegrész érdemel említést (Tertullianus: *A keresztiségről* 5, 1, Nagy Levente fordítása):

De hiszen még a pogányok is, akik pedig távol állnak a szellemi dolgok megértésétől, ugyanezt a hatóerőt hívják segítségül, amikor bálványaiknak hódolnak. Az üres vízzel azonban csak magukat csapják be. Isis és Mithras egyes szertartásai során szintén vizes fürdő által nyernek beavatást. Még az istenszobraikat is megmosdatva hordozzák,

2. kép. A háromarcú Hekaté, a háromfázisú hold ábrázolása a sidóni *mithraeum*ból a Louvre gyűjteményében.

Forrás: mithras.tertullian.org

egyébként pedig a villáikat, házaikat, templomaikat, sőt egész városokat tisztítanak meg a bűntől azáltal, hogy szanaszét hintik a körbehordott vizet. Az Apollo-ünnepségek és pelusiumi ünnepek idején biztosan megmerítkeznek, és előre elhiszik, hogy ezzel elérik újjászületésüket és vétkük büntetését.

Az 1970-es évekbeli Isis-kutatás nem vitatta a Mithras-misztériumokba valószínűleg még megtérése előtt beavatott³⁰ Tertullianus megállapításait. Reginald Eldred Witt szerint Lucius rituális tisztálkodása Kenchreae Iseumában egy olyan rituálé része, amely Mithras misztériumaiban is megvan.³¹ John Gwyn Griffiths az *Aranyszámár* Isis-könyvének kommentárjában hangsúlyozta, hogy a Tertullianusnál szereplő, Déméter, Kybelé és Mithras misztériumaiban is adatolt újjászületésre kétszer is utal Apuleius (*Aranyszámár* XI. 16 és 21), a megtisztító szertartások során a papok vizet locsolnak a hívőkre, a császárkori Egyiptomban valóban megmosták a szobrokat.³²

A vízzel elvégzett megtisztító szertartások valódi jelentőségének jobb megértéséhez mindkét kultuszhoz kapcsolódóan hat fontos szöveg áll rendelkezésre, értelmezésükhöz régészeti megfigyelések is felhasználhatók:

Isisre és Osirisre vonatkozó vizsgált szövegek	Mithrasra vonatkozó vizsgált szövegek
<i>A bölcsőbb papok nemcsak a Nílust hívják Osirisnak, és nemcsak a tengert Typhónnak, hanem Osirist általánosságban a nedvességet létrehozó alapelvnek, őserőnek, a teremtés okának és a mag lényegének vélik.</i> (Plutarchos: <i>Isis és Osiris</i> 33, Wojtilla Ágnes fordítása).	<i>A Néias nimfák tehát a keletkezés világába tartó lelkek... A természet titkaiba beavatott lelkek és a születés felett örökös daimónok számára azonban a rendezett mindenség szent és szeretetreméltó, még akkor is, ha természeténél fogva sötét és árnyas... A barlang, amelyben az „örökké folyó vizek vannak, megfelel a nimfáknak, akik a vizek őrzői is.</i> (Porphyrios: <i>A nymphák barlangja az Odysseiában</i> 12, Lautner Péter fordítása).
<i>Nemcsak a Nílust nevezik Osiris kifolyásának, hanem teljes egészében minden nedvességet... Az isten ugyanis kezdet, és minden kezdet a nemzőerejével sokszorozza meg azt, ami belőle van.</i> (Plutarchos: <i>Isis és Osiris</i> 36, Wojtilla Ágnes fordítása).	<i>A teológusok a Rákot és a Bakot két kapunak tekintik... Azt is mondják, hogy ezek közül a Rák az, amelyiken keresztül leereszkednek, a Bak pedig az, amelyiken keresztül felszállnak.</i> (Porphyrios: <i>A nymphák barlangja az Odysseiában</i> 22, Lautner Péter fordítása).
<i>Mint ahogy a Nílust Osiris kifolyásának, úgyanúgy a földet Isis testének tartják, de nem az egészet, hanem csak azt a részt, amelyre a Nílus kiönt és érintkezve vele megtermékenyíti. Ebből az egyesülésből származtatják Hóroszt. Hóros pedig a világ mindent óvó és tápláló időjárása és a levegő keveredése.</i> (Plutarchos: <i>Isis és Osiris</i> 38, Wojtilla Ágnes fordítása).	<i>Náluk [az egyiptomiaknál] a Sóthis felkelése mutatja az év Kezdetét [Nílus áradása], ami egyúttal a rendezett mindenség kialakulásának a kezdete is.... Hiszen a barlang a lelkek és a vízi nimfák szentélye, a lelkeké pedig azok a helyek, amelyek megfelelnek a keletkezésnek és az elmúlásnak.</i> (Porphyrios: <i>A nymphák barlangja az Odysseiában</i> 24, Lautner Péter fordítása).

Isis földdel való azonosítása az *Isis és Osiris* 38. fejezetében, amelyet csak római kori szerzők említenek, Déméter kultuszából átvett gondolat lehetett.³³ Szintén a római császárkorban adatolt a legjobban az a vizsgált Plutarchos-szövegekben megjelenő gondolat, hogy Isisnek, az eső úrnőjének és Horusnak nemcsak a Nílus, hanem a többi nedvesség fölött is hatalmuk van, Osiris pedig minden nedvesség ura, miközben tovább él a császárkorban az az egyiptomi eredetű gondolat is, hogy Osiris továbbra is immanensen jelen lévő isteni hatalom a Nílus vizében.³⁴

Robert A. Wild írott és régészeti források együttes vizsgálatával arra az eredményre jutott, hogy az Apuleius-féle *navigium Isidis*-ünnepségeírásban felvonultatott és ábrázolásokról is ismert, legkorábban Kr. e. 1. századra keltezett vizeskorsók, az Osiris Hydreios ábrázolások és az „*adjon neked Osiris hűsítő vizet*” szövegű sírfeliratok ugyanazt a gondolatot jelentik meg Isis-Serapis kultuszában: a Nílus életet és halál utáni örök életet adó vizére, vagyis magára Osirisra vonatkoznak, egyszerre utalva a termékeny földi életre és a boldog túlvilági életre is.³⁵

Csábító lenne a kenchræ-i kikötő területén még az 1960-as évek elején feltárt, a késő római korban *opus sectile* lapokkal díszített, geometrikus díszítésű mozaikkal és egy kúttal ellátott épületet az ásatók és az Isis-kutatók egy részével együtt Iseumként, Lucius regénybeli beavatásának színhelyeként értelmezni.³⁶ Amennyiben a Kr. u. 4. századi késő római periódust megelőzően valóban egy Iseum állt itt, ahol egy kút volt a pergamoni és kyrénéi Iseumhoz hasonlóan³⁷ a *sacrarium* belsőjében (és nem az épületen kívül), Apuleius elhallgatta Lucius híres, könyvtárnyi mennyiségű szakirodalomban elemzett beavatási élményének leírása során (*Az aranyszámár* XI. 23) a beavatásnak azt a részletét, amikor a beavatottnak Nílus-vízzel vagy a Nílust jelképező egyéb vízzel (szintén Osiris ajándékával) locsolták le a fejét,³⁸ ezáltal az Alvilág királyával érintkezett, közösséget alkotott vele.³⁹ Mithras titkos szertartásaiban a *mithraeum* által megjelenített barlang (a kozmosz)⁴⁰ vizei a Tejútról, túlvilági tartózkodási helyükről a keletkezés révén a Rák csillagképen keresztül a földre érkező, testbe születő és a Bak csillagképen keresztül a testből távozó lelkekkel állnak kapcsolatban.

A barlang mint világmindenség Platón barlanghasonlata óta (*Állam* 514a–518b) általánosan elterjedt volt a művelt, filozó-

fiát olvasó emberek körében.⁴¹ Platónnal ellentétben azonban a barlang a Mithas-hívők Porphyrios által közvetített elképzelései szerint nem egy olyan sötét hely, ahol az emberiség a valós dolgoknak csak az árnyképét látja. A kozmosz mint rendezett mindenség nemcsak sötét és árnyas, hanem szent és szeretetre méltó is. Mithras misztériumaiban is megjelenik tehát az a Plutarchos és a régészeti adatok alapján császárkori Isis-kultuszra jellemző gondolat, hogy a világmindenségben örökké folyó vizek vannak, amelyek a kozmoszt irányító isten/istennő uralma alatt állnak és a lelkek evilági és túlvilági életében is szerepet játszanak.⁴²

Erós és Psyché Isis/Osiris és Mithras misztériumaiban

Az Erós és Psyché Apuleius által elmesélt történetét (*Aranyszámár* IV. 28 – VI. 24) olvasó beavatottak valószínűleg tudták, mi csak Plutarchos itt következő, Eróst Osirisszel azonosító szöveghelye alapján sejtjük, hogy a történetnek az Isis- vagy Osiris-beavatásokban is szerepe volt, a lelkek evilági és túlvilági sorsának bemutatásában (Plutarchos: *Isis és Osiris* 57, ford. Wojtilla Ágnes):⁴³

Lehet, hogy Hésiodos is [Theogonia 116 skk.], amikor a mindenség kezdeteinek Chaost, Gét, a Tartarost és Eróst tette meg, éppen ezeket vette alapul, és nem más elemeket, ha ezen nevek közül valamiképp a Földet Isisre, az Eróst Osirisra, a Tartarost Typhónra vonatkoztatjuk.

A savariai Iseumban Szentlélek Typhón ásatása idején, a *sacrarium* előtt előkerült Erós és Psyché szoborcsoport, talán eredetileg a szentélybelsőben álló fogadalmi szobrok egyike,⁴⁴ közvetett bizonyíték arra, hogy Erós és Psyché platonista Erós-értelmezésen alapuló története⁴⁵ valóban jelen volt Isis savariai kultuszában. Nagyobb meglepetés volt Erós és Psyché ábrázolásainak előkerülése a Róma városi Santa Prisca *mithraeum*-ban és Santa Maria Capua Vetere *mithraeum*-ában,⁴⁶ ráadásul a capuai Eróst és Psychét ábrázoló dombormű egészen pontosan azon a helyen helyezkedik el a szentély falában, amely a szentély szakrális topográfiája alapján a lelkek testbe születésének kapuja.⁴⁷

A capuai dombormű elhelyezése szándékos volt a *mithraeum* által leképezett kozmoszon belül a lelkek keletkezésének kapujában. Ezáltal jobban érthetővé válik Porphyrios rejtélyes megállapítása is (Porphyrios: *A nyμφák barlangja az Odysseában* 26, ford. Lautner Péter):⁴⁸

Amikor a lelkek az északra nyíló kapuból érkeznek a keletkezés világába, ezt a szelet érzékinék [erotikós] tekintették.

Az Apuleiusnál leírt Erös és Psyché történet (*Aranyszamár* IV. 28 – VI. 24) megismerése révén az Isis/Osiris és Mithras misztériumaiban egyaránt átélhették a beavatottak a földre érkező, majd újra a túlvilágra távozó, boldogságra, beteljesedésre vágyó lélek örök történetét.⁴⁹

A nyelv/torok megkenése Isis/Osiris és Mithras misztériumaiban

Firmicus Maternus egy ismeretlen forrásból származó különös éjszakai szertartás részletét szivárogtatta ki, amelyet a legalapabb értelmezők a forráshely kontextusa alapján egy Isis beavatással, vagy az Apuleius Isis-könyve szerint később esedékes Osiris beavatással hoztak kapcsolatba (Firmicus Maternus: *A pogány vallások tévelygése* 22, ford. Bollók János):⁵⁰

Egy bizonyos éjszakán felfektetnek a hordszékre egy szobrot, majd versbe szedett siratóénekekkel gyászolják. Ezután, amikor már betelnek a színelt jajveszékkel, fáklyát hordoznak. Ekkor a pap megkeni mindazok torkát, akik sírtak, és miután megkente őket, halkán suttozva ezt mormolja fülükbbe: „Bátorság, megmentett isten beavatottjai, számunkra is lesz megmenekülés a szenvedéstől”.

Ahogy az előzőekben több példán keresztül is láttuk, a *sótéria*, a megmenekülés a szenvedéstől az antik misztériumvallásokban nem keresztény értelemben vett megváltást, hanem megmentést, megmenekülést jelent, amely mindkét ebben a tanulmányban vizsgált misztériumvallásban egyszerre jelenti az evilági boldogulást és a lélek túlvilági boldog továbbélésének biztosítását. A hívők (vagy beavatottak) torkának megkenéséhez egészen hasonló rítus leírása olvasható Porphyriosnál a Mithras-misztériumokban, ahol az oroslán fokozatú beavatottak nyelvét mézzel tisztítják meg. Ennek a szertartásnak a szimbolikája összefügg a Holddal azonosítható bika megölésével (lásd fent), a marhá(k) ból születő lelkek keletkezésével, az oroslánok tüzes természetével és azzal a fentebb bemutatott kozmikus folyamattal, amikor a Nap belép az Oroszlánba, miközben ez az időszak nemcsak az egyiptomi újév kezdete, hanem a rendezett mindenség kialakulásának ideje is (Porphyrios: *A nyμφák barlangja az Odysseában* 15, ford. Lautner Péter):⁵¹

A méz segítségével sok dolog megmarad anélkül, hogy elrohadna, és mézzel tartják tisztán a nehezen begyógyuló sebeket. Édes az ízlelésnek, és a méhek a virágokból gyűj-

tik és ők történetesen marhákból születnek. Amikor tehát azok kezét, akiket beavatnak az oroslán-misztériumokba [4. beavatási fokozat], víz helyett mézzel leöntve mossák meg, azt ajánlják, hogy tartsák tisztán mindattól, ami fájdalmas, ártalmas és fertőző. Így a tűz tisztító erejű lévén a beavatottnak is ennek megfelelő folyadékot ajánlanak, a vizet azonban elutasítják, mert ellensége a tűznek. A nyelvet is mézzel tisztítják meg mindenféle ártalomtól.

A Leo beavatási fokozat megtisztító szertartásának értelmezését megkönnyíti a római S. Prisca *mithraeum*ból előkerült felirattörödékek is, amely alapján ennél a fokozatnál nem vízzel, és nemcsak mézzel, hanem tűzzel is történik megtisztító szertartás (S. Prisca *mithraeum felirata*, 16–17, ford. László Levente):⁵²

Szent atya, vedd az oroslános tömjén-tüzelőket, ott ég tömjénünk, ott égünk vele magunk is.

A nyelv, illetve torok megkenésének funkciója a három vizsgált szöveg alapján Isis és Mithras misztériumaiban is hasonló: bajelhárító, megtisztító, a lelkek megmentésére/megmenekülésére utaló rítus.

Összefoglalás

Az Isis-kultusz és titkos Isis/Osiris-misztériumok, valamint a Mithras-misztériumok írott és régészeti forrásokból megismerhető titkos tanításainak, szimbólumrendszerének összehasonlítása azt az eredményt hozta, hogy a két kultusz közötti hasonlóságok nem a véletlen művei, nem feltétlenül a vizsgált *auctorok* fantáziájának termékei, hanem szándékosan kialakított kapcsolatrendszer létezett a misztériumvallások között, legalábbis azoknak a szentélyeknek a hívei és/vagy papjai között, amelyekkel a vizsgált írott és régészeti források kapcsolatba hozhatók (Kenchreae, Pompeii, Savaria *iseumai*, Róma, Ostia, Capua, Sidon *mithraeumai*). Hasonló gondolkodásmód figyelhető meg abban, hogy mindkét misztériumvallás istenképe a henoteizmus fogalmával leírható, mindkét kultusz kozmikus istenségének volt férfi és női aspektusa. A két kultusz hasonlóan gondolkodott a világmindenségben jelen lévő vizek, illetve nedvesség feletti isteni uralomról és a vízzel történő megtisztító szertartások fontosságáról (bár ezek a szertartások számos más vallásban is jelen vannak). A lelkek keletkezésével és sorsával összefüggésben mindkét kultuszban jelen volt a bika és a Hold közötti misztikus kapcsolat, ismert volt Erös és Psyché története, amelynek értelmezése szintén a lelkek evilági és túlvilági sorsával függött össze. Volt legalább egy olyan beavatási szertartásuk, amelyben megkenték a hívők vagy beavatottak torkát, illetve nyelvét, emellett a Mithras-misztériumok szimbólumrendszerében (az Ostiai Felicissimus *mithraeum*ban) is jelen volt a *sistrum*, mint az egyiptomi újév kezdetének szimbóluma.

Jegyzetek

- 1 Griffiths 1975, 53.
- 2 Griffiths 1975, 281–282, további irodalommal.
- 3 Griffiths 1975, 283.
- 4 Pachis 2012, 79–118.
- 5 Michel Malaise és Miguel John Versluys érveit elfogadva célszerű ebben a tanulmányban is orientális, keleti, egyiptomi, iráni eredetű kultuszok helyett orientalizáló (egyiptizáló, iranizáló) misztériumvallásokról beszélni (Malaise 2007, 38; Versluys 2013, 235–259). Az újabb ókori vallástörténeti szakirodalom figyelmeztetéseire (Bianchi 2007, 505; Malaise 2007, 38; Sfameni Gasparro 2007, 47–48; Woolf 2014, 65–67, 75–76.) továbbra is alkalmazhatónak tartom a „vallás”, „kultusz”, „misztérium”, „henoteizmus”, „interpretatio Graeca” és „interpretatio Romana”, „interpretatio Aegyptiaca” kifejezéseket.
- 6 Beck 2006, 16–17, 44–46; Alvar 2008, 125–126, 336–337; Chalupa 2012, 8–10; Pachis 2012, 80–81; Lemnar-Carez 2021, 153; Fear 2022, 8.
- 7 Isis és Osiris esetében Turcan 2007, 86–87 integráló jellegű henoteizmusról, Sfameni Gasparro 2007, 43 páros henoteizmusról beszél.
- 8 Isis kozmikus hatalmát a Kr. e. 2. század óta követhető Isis-arcutalógiák elemzésén keresztül részletesen bemutatja Sfameni Gasparro 2007, 55–59; Turcan 2007, 86–87, Pachis 2012, 81.
- 9 Takács 1995, 28; Witt 1971, 156.
- 10 Takács 1995, 28.
- 11 Turcan 2007, 87.
- 12 Griffiths 1975, 330.
- 13 Moorman 2007, 141, 152.
- 14 Moorman 2007, 148.
- 15 Griffiths 1975, 125.
- 16 Griffiths 1970, 456, 462–463, 465, további forrásokkal. Érvelését Sfameni-Gasparro 2007, 40–43 és Pachis 2012, 87 azzal egészíti ki, hogy a hellenisztikus kor óta a Holddal azonosított Isis mellett Serapist a császárkorban egy Alexandriaig visszavezethető hagyomány alapján azonosítják a Nappal (a fáraókor egyiptomi vallásban Thotnak volt lunáris karaktere).
- 17 Baratte 2021, 173.
- 18 Turcan 1982, 206, 211–215.
- 19 Turcan 1982, 207.
- 20 A 21. századi Mithras-kutatások legfontosabb irányzatainak és módszertani problémáinak rövid összefoglalása: Nagy 2016, 167–168.
- 21 Nilsson 1950, 647–648; Beck 1998, 115–128; Woolf 2014, 79; Versluys 2013, 248–250; Fear 2022, 6, 46–59. Roger Beck szerint az asztrológiában járatos Tiberius Claudius Balbillus a lehetséges vallásalapító: Beck 2006, 15, 227, 254.
- 22 Turcan 1982, 207–209; Fear 2022, 46–59, 83, 106, 113. Frackowiak 2012, 19–23 szerint Porphyrios tévedései miatt nem jó forrás a Mithras-misztériumok rekonstruálására. Az újplatonista filozófus tévesen tartja a bikaáldozatot elutasító Zoroastert a misztériumok megalapítójának (maguk a beavatottak sem említik a felirataikon a perzsa kultuszalapítót, annál inkább a valóban a kozmosz szimbólumaként értelmezett barlangot), és tévesen hivatkozik a lélekvándorlásra mint az egyiptomi vallás jellemzőjére. Porphyrios első tévedése azzal magyarázható, hogy nem orientális iráni, hanem orientalizáló (iranizáló) misztériumvallásról van szó, a perzsa vallásból átvett felszínes elemek (pl. Mithra és Arimanius neve, Nama köszöntő formula) a Mithras-hívők propagandájának eredménye, amellyel a Kr. u. 1. század utolsó negyedében ismeretlen helyen (Rómában?) létrejött új misztériumvallást a perzsa mágusok, papok egzotikus bölcsességeként, ősi titkos tudásként igyekeztek reklámozni (László-Nagy-Szabó 2005, II, 58–59; Nagy 2007, 109). Porphyrios másik tévedése, amely az egyiptomi vallásban egy minden bizonnyal platóni értelemben vett lélek-vándorlást rekonstruál, a Mithras-kutatás szempontjából nem releváns.
- 23 Beck 2006, 103–114, 192–226. Beck értelmezését megfontolandó összefüggésekkel egészítette ki Lemnar-Carez 2021, 160–161.
- 24 László-Nagy-Szabó 2005, I, 189–193; Nagy 2012, 38–39; Nagy 2007, 113–115. Fear 2022, 86 értelmezése szerint a Holdtól lopta el Mithras a bikát, ezáltal a lelkek csapdába kerülhettek az evilágban. A szerző nem ismerte fel, hogy a mithraikus ikonográfiában egyértelmű utalások vannak arra, hogy a bika ebben az esetben is a Holddal azonosítható (László-Nagy-Szabó 2005, I, 194–205; Nagy 2012, 39–42, Appendix I.).
- 25 Griffiths 1970, 445, 527.
- 26 Pachis 2012, 103–104.
- 27 Beck 2006, 103–114, 192–226.
- 28 Beck 2006, 254–256; Pachis 2012, 101–102, 104.
- 29 Massa 2021, 334–336.
- 30 Lásd ehhez Nagy 2019, 49, további érvekkel.
- 31 Witt 1971, 160.
- 32 Griffiths 1975, 51, 288–289, további forrásokkal.
- 33 Griffiths 1970, 446, az általa hivatkozott szerzők felsorolásával.
- 34 Wild 1981, 65, 69, 127–128; Malaise 2007, 24–25.
- 35 Wild 1981, 101–128.
- 36 Wild 1981, 169–170, 259–260; Kiilerich-Thorp 2018, 651–654.
- 37 Wild 1981, 58, 142.
- 38 A rituális megtisztító szertartások Isis kultuszában fejre locsolva történtek: Wild 1981, 146.
- 39 A beavatási élmény elemzésének könyvtári szakirodalmából két – egymástól eltérő megközelítésű – alapvető elemzés emelkedik ki: Nilsson 1950, 606–608; Griffiths 1975, 296–3098. Griffiths 1975, 297–298, 303–304 szerint az éjfélikor szikrázó nap nem más, mint az Amduat könyv 12. órája hajnal előtt, amikor a megdicsőült halott Rét kíséri, de Osirisszal azonosul (bár az Amduat könyvben kifejezetten nem szerepel az éjféli). Kétféle teológia fúzióját látja itt: a halott dicsőséges teste Osiris birodalmában marad, de lelke Ré napisten béréjét kíséri. Nilsson 1950, 608 Pindaros 129. töredékére hivatkozva azt gondolja, hogy az éjfélikor szikrázó nap ősi görög elképzelés, amely szerint a beavatott képes látni a napot az alvilágban, nem egyiptomi eredetű.
- 40 Először Kr. u. 5. századi ókeresztény szerzők, Sókratés és Sózomenos nevezték *mithraeum*-nak a barlangot (ezt vette át a modern kutatás), maguk a Mithras-hívők a rendelkezésre álló írott források alapján a *mithraeumra* a *templum*, *spaeleum*, *antrum*, *camara*, *Leonteum*, *crypta*, *fanum*, *aedes*, *sacrarium* szavakat használták, saját magukra a *sacrat*, *consacrani*, *syndexi* kifejezéseket (László-Nagy-Szabó 2005, I, 239; Belayche 2021, 310–312; Fear 2022, 134–135).
- 41 László-Nagy-Szabó 2005, II, 137, további példákkal és forrásokkal.
- 42 Nehéz eldönteni, hogy a Porphyrios által említett örök vizek azonosak-e az Örök forrással, a Tejútal (a feliratokon *fons perennis*), amely az állócsillagszférájában tanyázó lelkek túlvilági tartózkodási helye (lásd ehhez legutóbb Nagy 2012, 38–39; Nagy 2019, 54–55).
- 43 Talán az sem véletlen, hogy a Lucius első beavatását követő napon felvett 12 stólán látható mitikus állatalakok hasonlítanak az Erős és Psyché történetben leírt Erős palotájának faldekorációihoz (*Aranyzsámár* V. 1). Az összefüggést észrevette: Alvar 2008, 341, 351. jegyzet.
- 44 Sosztarits 2009, 110–111; Sosztarits 2013, 40, Kat. 3.4.
- 45 Griffiths 1970, 513; Griffiths 1975, 53.

- 46 Vermaseren – van Essen 1956, 478, Pl. CXXVIII/1; Vermaseren 1971, Pl. 20; László–Nagy–Szabó 2005, I, 243; II, 72.
- 47 Gordon 1988, 56–58; Beck 2000, 162, 69. jegyzet; László–Nagy–Szabó 2005, I, 243; II, 72; Nagy 2019, 56–57.
- 48 A capuai ábrázolás elemzéséről korábban ezt írtam (László–Nagy–Szabó 2005, 73): „Talán éppen ez volt az a titok, a fajok szaporodása révén a földön virágzó és újra meg újra, különböző formákban megjelenő élet titka, amelyet a beavatottak a második fokozat után elsajátítottak, miután a Vénusz bolygó tulajdonságai, és az ehhez kapcsolódó asztrológiai tanításokkal valamilyen szinten megismerkedtek.”
- 49 Ezt az értelmezést nem befolyásolja a platóni *Lakoma* 202e–207a Erősről szóló története (László–Nagy–Szabó 2005, II, 73.).
- 50 Turcan 1982, 313–317.
- 51 Belayche 2021, 317–318 ellentmondást lát Porphyrios és Tertullianus beavatás-leírásai között, ezért vitatja a szövegek vallástörténeti forrásértékét, mert Tertullianus a Keresztiségről szóló művében vízzel, és nem tűzzel vagy mézzel történő megtisztulásról ír, de figyelmen kívül hagyja, hogy ezek a szertartások különböző beavatási fokozatokhoz is tartozhatnak. A *miles* beavatási rituálé lehetséges rekonstrukciója: Nagy 2019, 49–68.
- 52 Nagy 2019, 56.

Bibliográfia

- Alvar, J. 2008. *Romanising Oriental Gods. Myth, Salvation and Ethics in the Cults of Cybele, Isis and Mithras*. Leiden–Boston. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004132931.i-486>
- Baratte, F. 2021. „The Mithraeum of Sidon”: L. Bricault – R. Veymiers – N. Amoroso (szerk.): *The Mystery of Mithras. Exploring the Heart of a Roman Cult*. Mariemont, 171–176.
- Beck, R. 1998. „The Mysteries of Mithras. A New Account of their Genesis”: *JRS* 88, 115–128. <https://doi.org/10.2307/300807>
- Beck, R. 2000. „Ritual, Myth, Doctrine and Initiation into the Mysteries of Mithras. New Evidence from a Cult Vessel”: *JRS* 90, 144–179. <https://doi.org/10.2307/300205>
- Beck, R. 2006. *The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire. Mysteries of the Unconquered Sun*. Oxford. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199216130.001.0001>
- Belayche, N. 2021. „Integrating the Cult: »Mysteries» and Initiations”: L. Bricault – R. Veymiers – N. Amoroso (szerk.): *The Mystery of Mithras. Exploring the Heart of a Roman Cult*. Mariemont, 309–318.
- Bianchi, R. S. 2007. „Images of Isis and her Cultic Shrines Reconsidered. Towards an Egyptian Understanding of the Interpretatio Graeca”: L. Bricault – M. J. Versluys – P. G. P. Meyboom (szerk.): *Nile into Tiber. Egypt in the Roman World. Proceedings of the IIIrd International Conference of Isis-Studies, Leiden, May 11–14 2005*. Leiden–Boston, 470–505. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004154209.i-562.102>
- Chalupa, A. 2012. „Paradigm Lost, Paradigm Found? Larger Theoretical Assumptions: Behind Roger Beck’s *The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire*”: *Pantheon* 7/1, 5–17.
- Fear, A. 2022. *Mithras*. London – New York. <https://doi.org/10.4324/9780429491467>
- Frackowiak, D. 2012. „»Star Talk« and the Archaeological Evidence. Critical Aspects and New Perspectives”: *Pantheon* 7/1, 18–36.
- Gordon, R. 1988. „Authority, Salvation and Mystery in the Mysteries of Mithras”: J. Huskinson – M. Beard – J. Reynolds (szerk.): *Image and Mystery in the Graeco-Roman World. Three Papers Given in Memory of Jocelyn Toynbee*. Cambridge, 45–80.
- Gwyn Griffiths, J. (szerk.) 1970. *Plutarch’s De Iside et Osiride*. Cambridge.
- Gwyn Griffiths, J. 1975. *Apuleius of Madauros. The Isis-Book (Metamorphoses, Book XI)*. Leiden. <https://doi.org/10.1163/9789004295070>
- Kiilerich, B. – Thorp, H. 2018. „From Alexandria to Kenchreai? The Puzzle of the Glass Sektile Panels”: T. A. Bács – Á. Bollók – T. Vida (szerk.): *Across the Mediterranean – Along the Nile. Studies in Egyptology, Nubiology and Late Antiquity Dedicated to László Török on the Occasion of his 75th Birthday 2*. Budapest, 643–658.
- László, L. – Nagy, L. – Szabó, Á. 2005. *Mithras és misztériumai I–II*. Budapest.
- Lemnar-Carrez, A.-M. 2021. „Mithras and Philosophy: The Exegesis of Porphyry”: L. Bricault – R. Veymiers – N. Amoroso (szerk.): *The Mystery of Mithras. Exploring the Heart of a Roman Cult*. Mariemont, 154–162.
- Malaise, M. 2007. „La diffusion des cultes isiaques: un problème de terminologie et de critique”: L. Bricault – M. J. Versluys – P. G. P. Meyboom (szerk.): *Nile into Tiber. Egypt in the Roman World. Proceedings of the IIIrd International Conference of Isis-Studies, Leiden, May 11–14 2005*. Leiden–Boston, 19–39. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004154209.i-562.16>
- Massa, F. 2021. L. „Mithraic Rituals in the Christian Mirror”: Bricault – R. Veymiers – N. Amoroso (szerk.): *The Mystery of Mithras. Exploring the Heart of a Roman Cult*. Mariemont, 331–341.
- Moorman, E. M. 2007. „The temple of Isis in Pompeii”: L. Bricault – M. J. Versluys – P. G. P. Meyboom (szerk.): *Nile into Tiber. Egypt in the Roman World. Proceedings of the IIIrd International Conference of Isis-Studies, Leiden, May 11–14 2005*. Leiden–Boston, 137–154. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004154209.i-562.36>
- Nagy, L. 2007. „Erscheinungsbild und Realität. Menschenopfer, Wahrsagung, Magie, Totenbeschwörung in den Mithras-Mysterien”: *ACD* 43, 101–118.
- Nagy, L. 2012. „The Short History of Time in the Mysteries of Mithras. The Order of Chaos, the City of Darkness and the Iconography of Beginnings”: *Pantheon* 7/1, 37–58.
- Nagy, L. 2016. „Gondolatok Tóth István pannoniai vallástörténetéről”: *Korall* 63, 158–174.
- Nagy, L. 2019. „Mithram esse coronam suam. Tertullian und die Einweihung des miles in den Mithras-Mysterien”: *Pagans, Christians and their Surrounding. Archaeological, Patristic and Church Historical Studies. / Heiden, Christen und ihre Umwelt. Archäologische, Patristische und Kirchengeschichtliche Studien*. Pécs, 49–68.
- Nilsson, M. P. 1950. *Geschichte der griechischen Religion 2. Die hellenistische und römische Zeit*. Handbuch der Altertumswissenschaft 5.2.2. München.
- Sfameni Gasparro, G. 2007. „The Hellenistic Face of Isis, Cosmic and Saviour Goddess”: L. Bricault – M. J. Versluys – P. G. P. Meyboom (szerk.): *Nile into Tiber. Egypt in the Roman World. Proceedings of the IIIrd International Conference of Isis-Studies, Leiden, May 11–14 2005*. Leiden–Boston, 40–72. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004154209.i-562.23>
- Pachis, P. 2012. „Introduction into the Mystery of »Star Talk«: The Case of the Isis Cult During the Graeco-Roman Age”: *Pantheon* 7/1, 79–118.
- Sosztarits, O. 2009. „Amor és Psziché márvány szobortörzsoja”. *Savaria* 32/1, 110–111.
- Sosztarits, O. – Balázs, P. – Csapláros, A. 2013. *Iseum Savariense. A savariai Isis szentély*. Szombathely.

- Takács, S. 1995. *Isis and Osiris in the Graeco-Roman World*. Leiden–Boston–Köln. https://doi.org/10.1163/9789004283466_010
- Turcan, R. (szerk.) 1982. *Firmicus Maternus. L'erreur de religions païennes*. Paris.
- Turcan, R. 2007. „Isis gréco-romaine et l' hénouthéisme féminin”: L. Bricault – M. J. Versluys – P. G. P. Meyboom (szerk.): *Nile into Tiber. Egypt in the Roman World. Proceedings of the IIIrd International Conference of Isis-Studies, Leiden, May 11–14 2005*. Leiden–Boston, 73–88. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004154209.i-562.24>
- Vermaseren, M. J. 1971. *Mithraica I. The Mithraeum at S. Maria Capua Vetere*. Leiden. <https://doi.org/10.1163/9789004296183>
- Vermaseren, M. J. – van Essen, C. C. 1965. *The Excavations in the Mithraeum of the Church of Santa Prisca in Rome*. Leiden. <https://doi.org/10.1163/9789004671836>
- Versluys, M. J. 2013. „Orientalising Roman Gods”: L. Bricault – C. Bonnet (szerk.): *Panthée. Religious Transformations in the Graeco-Roman Empire*. Leiden–Boston, 235–259. https://doi.org/10.1163/9789004256903_011
- Wild, R. A. 1981. *Water in the Cultic Worship of Isis and Sarapis*. Leiden. <https://doi.org/10.1163/9789004295674>
- Witt, R. E. 1971. *Isis in the Graeco-Roman World*. London.
- Woolf, G. 2014. „Isis and the Evolution of Religions”: L. Bricault – M. John Versluys (szerk.): *Power, Politics and the Cuts of Isis. Proceedings of the Vth International Conference of Isis Studies, Boulogne-sur-Mer, October 13–15, 2011*. Leiden–Boston, 62–92. https://doi.org/10.1163/9789004278271_004